

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Kennst du das Land?

Italië-reizigers, Rome-ervaringen en Duits historisch besef in de negentiende eeuw

de Jong, H.

Publication date

2020

Document Version

Other version

License

Other

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

de Jong, H. (2020). *Kennst du das Land? Italië-reizigers, Rome-ervaringen en Duits historisch besef in de negentiende eeuw*. [Thesis, externally prepared, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Summary

Samenvatting

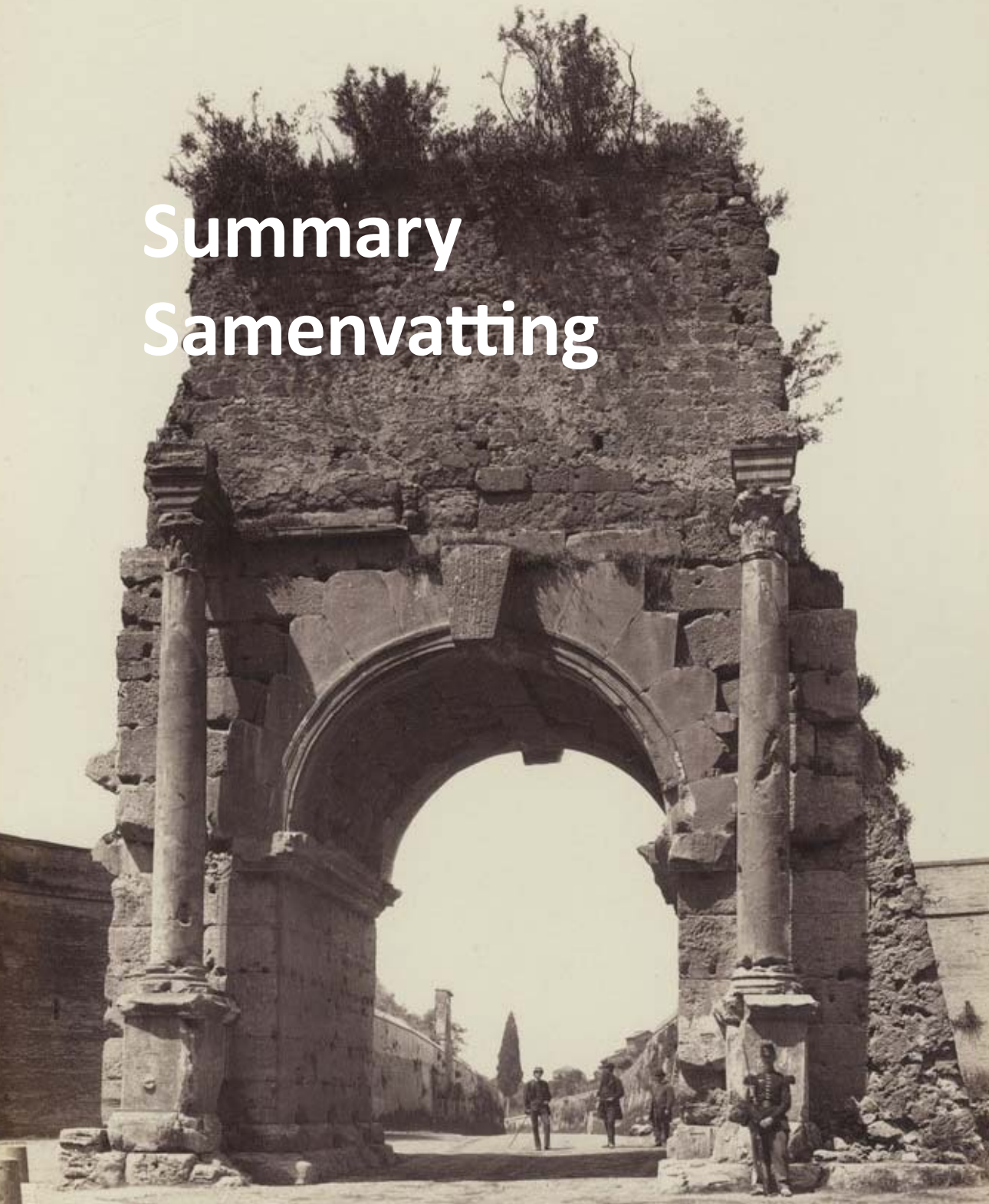

Foto titelpagina (detail): Edmund Behles , Rome, Boog van Drusus, Arco di Druso, circa 1865.

Summary

***Kennst du das land?* Travels to Italy, experiences of Rome and nineteenth century German historical consciousness**

In his seminal work on historical consciousness David Lowenthal elaborated on L.P. Hartley's metaphor *The Past is a Foreign Country*. He famously suggested that bygone times are regularly perceived as 'the blissful far-off realm where men do things differently'. According to Lowenthal idealised pasts are often constructed by attributing characteristics to it of romanticised foreign countries. This nostalgia compensated for all sorts of modern estrangement, dissatisfaction and yearning.

Fascinatingly, as the study of travel literature reveals, reversing this intriguing metaphor offers rewarding research-orientations as well. Foreign countries were also experienced as 'pasts' and consequently visiting them could count as a form of time-travel. Nowhere this is more apparent than in autobiographical accounts of nineteenth century German travellers to Italy. Italy was perceived by many in those years as a wonderful heavenly ideal 'distant' world, disappeared elsewhere. The confrontation with this premodern orientalist sunlit landscape full of classical ruins could subsequently result in uplifting, liberating and life-fulfilling experiences. However, nostalgia, escapism and idealism intriguingly were not the only reactions to this foreign country conceived of as past. Within the German culture of the nineteenth century Italy also exemplified a bygone and historically 'dead' world, that had to be engaged, resisted and eventually overcome. The far-off realm could also evoke alarming and frightening feelings.

Although the *Mediterranean Passion* was unquestionably common among all civilised elites in Europe, it can be argued that nineteenth century German *Bildungsbürgerliche* travellers, in particular, were captivated by Italy precisely because of this ambivalent mixing of memory, fear and desire. The German *Italien-Sehnsucht* was for this very reason more than a simple cultural point of reference. It became an obsession, a cult. Nearly everyone out of the *fine fleur* of the German cultural elite between 1780 and 1900 travelled to Rome and wrote about the existential (individual) and national (collective) importance of the confrontation with its historical remains. Rome became the intellectual capital of Germany, due partly also undoubtedly until 1871 to the non-existence of a national capital.

German travel literature stemming from this period accordingly encompasses a vast and often fascinatingly corpus of texts about Italy, Rome, its past and particularly the meaning of history concealed therein. Goethe, Herder, Von Platen, Heine, Ranke, Burckhardt, Baedeker, Gregorovius, Dahn, Fontane and Nietzsche, to name only the most well-known, wrote fascinating and multi-faceted accounts of their dwellings in and around Rome and provided insights and reflections on the *città eterna* that still have the power to captivate today, whether they were put down in poetry, letters, diaries, travel reports, travel guides, fiction or professional (art)historical studies. This PhD-thesis describes, analyses and contextualizes this fascinating Rome-*discours* within the German-speaking *bürgerliche Kultur* between roughly 1780 and 1900. The subject matter of this study is the *ewige Stadt* as a construction and projection screen for *bürgerliche* ideals, stereotypes, fears and desires. It elaborates on the wealth of ideas and views regarding Rome, the clichés that certainly came with it, its inconsistencies, its dynamics, its context and its functions.

This study focusses particularly on the relevance of 'Rome' for the study of German historical consciousness and historical culture of this period. There is ample reason for studying 'Rome' from this perspective. Nineteenth century Germany is still associated - and quite rightly so - with the emergence of important ways of modern historical thinking and the rise of professional historical scholarship. Understandably, concepts such as *Historismus* continue to be used in accounts and interpretations of German nineteenth century, in line with the influential historiography from Meinecke onwards. Yet, an interesting shift of focus can be observed. In the last decades, attention shifted away from *Historismus* as a purely academic/scholarly concept, primarily relevant within the study of professional historiography (e.g. Iggers / Ankersmit). Nowadays, historical thought and

historical consciousness (e.g. Rösen / Seixas) are studied in a broader sense within in the context of the study of a more comprehensively understood German *Geschichtskultur* (e.g. Hardtwig / Grever). Many scholars are interested now first and foremost in the production, reception and distribution of historical meaning, the interaction between professional historians and culturally influential non-historians, and the practise of 'doing' history. It amounts to reflecting on *Das kulturelle Gedächtnis* (e.g. Assmann), or by of studying for example the way *Erinnerungsorte* have functioned (e.g. Francois/Schulze).

This study is indebted to this approach. Rome was undeniably the quintessential German *Erinnerungsort* in the nineteenth century. It is no coincidence that the three-volume *Deutsche Erinnerungsorte* starts with the entry 'Rome'. Rome is therefore studied here as a typical *Symbolknoten*, that revealed much about German historical consciousness in those years.

In chapter 1, by way of an introductory panorama, the main characters of interest in this respect are introduced, chronologically. Their principal opinions, judgments and metaphors, with regard to Italy, Rome and its past, and the development thereof, are the main topic. This amounts to much diversity, but obviously the (national)-liberal protestant male *Bildungsbürger* takes centre stage here. Whether in his role as writer, scholar or tourist, regarding the Rome-imagery and related ideas on history, 'he' was evidently the culturally dominant author, and became it more and more as 'Rome' culturally solidified and its canon codified.

In his Rome-*discours* two 'strategies' clearly stand out, indebted to *Klassik* and *Romantik* but merging often also into a distinctive and influential cultural amalgam. The confrontation with the (neoclassical) art historical canon in Rome could (and should also) lead to personal regeneration, but preferably at the same time to national regeneration. The German traveller sought individual *Wiedergeburt* by way of submerging in supra-historical beauty, but also by trying to anchor national identity historically, often by means of contrasting Italian *Sein* against German *Werden*. This presupposed, most noticeably after 1850-60, an underlying *ideal* world of intertwined opposed *geistige Mächte* realising themselves in the course of history through their complex interrelationship. History was conceived more and more as the story of the confrontations of these *sittliche* ideals through time. Rome could be admired as the place where their meaningful interaction had materialised in monuments, art, persons and moments of world historical importance. For the German traveller on *Bildungsreise*, Rome thus became a museum of world history. As noted before, this amounted certainly not only to nostalgic escapism and positive stereotyping, but very much also to endorsing the German *bürgerliche* conceptions of history, by reconfirming time and again the (art)historical canon, and to fighting the past by means of history. Evidently the whole operation was rather paradoxical. Historical development and progress was anchored in a premodern cityscape full of ruins and *vanitas*-symbols. To reconfirm and stimulate German-ness presupposed travelling to 'Rome', the most un-free, un-protestant and un-German of cities. The self-imposed obligation to gather factual historical knowledge on the (art)historical canon continually led to discomfort about the historical weight on the shoulders of the visitors of Rome. It hindered the longing for freedom that also strongly characterised the German *Wanderer*, in his self-image.

The three thematic chapters following the first one focus on the different 'colourings' of Rome that can also be clearly distinguished in the nineteenth century. Chapter two discusses the importance of the political and ideological background of the travellers and the consequences thereof for German historical consciousness. Chapter three elaborates on the sexual and gender-bound colouring of Rome, in German travel accounts. Chapter four deals with the profound religious colouring(s) of Rome.

Evidently, apolitical, political-radical, liberal, conservative and national-liberal opinions greatly influenced the attitudes and ideas regarding Rome. The other way around holds true as well, since the historical treasure-trove that is Rome offered ample historical ammunition to authorise and reconfirm different ideological stances. In the second chapter this is elaborated upon and immediately bewildering inconsistencies comes to the fore here again. Most (national-)liberal Germans, so clearly dominant within the Rome-*discours*, frenetically stood for historical progress and modernisation, in Germany. But after 1850 most of them outspokenly and categorically hated its

effects on Rome. The champions of historical development, who turned Rome into a projection screen for stories about historical progress, apparently needed a Rome also that was somehow beyond time. Rome had to remain a moonlit overgrown premodern timeless *refugium* for modernists to reflect on the historical growth that was not allowed to touch Rome.

Undeniably, men and women also wrote very differently about Rome and its past. Compared to most men, female travellers were remarkably original. They seem to have been much more preoccupied with personal relationships to what spoke to them from the past, almost privately, and subsequent sombre feelings about its apparently inevitable tragic decay. They reflected on it in essays with poetical qualities. In contrast, the typically male opinions and style centred much more on discerning a meaningful historical process and summing up historical facts about it, in 'realistic' prose, choosing to ignore decay in Rome. At its core, this historical process was often about disciplining the non-ideal, non-spiritual and the passionate. Rome was the battlefield where successive successful attempts had been made to chastise the material, sensual and unrestrained, i.e., the feminine. Nonetheless, time and again men associated Italy and Rome, and very longingly so, with (sexual) freedom. Chapter three ends in this way in stressing as well the ambivalent character of German historical consciousness in the nineteenth century. Venus was ultimately overcome by Clio in a historical process that amounted to chastising the sensual, but clearly Venus never stopped troubling and mesmerizing.

Chapter four first discusses Catholic travel accounts and then prominent Protestant ones. Unlike Protestants, Catholics frequently used the well-known metaphor of *Rome Eternal City*. Rome was to them in essence a magnificent representation of the colourful Creation as a whole, embodying a dual concept of history that focussed on contrasts like heaven and earth, heathen and Christian, antiquity and Middle Ages, and rise and fall. Catholics were also typically fascinated by Rome's fountains with their associations of life-giving water and cyclic movement of time. In marked contrast, Lutherans preferred stronger historical growth-metaphors, that eventually referred to a story of overcoming stasis, stagnation, the eternal, the recurrent, the cyclic, and thus also Catholicism. Their concept of Rome was highly anti-Catholic in nature and very much more focussed on movement-through-time. At the same time many protestants found at the same in Rome access to a higher order, for example in the work of Rafael. An unmistakably protestant secular-religious transformation and aesthetisation of Rome is noticeable. Again this can be qualified as paradoxical. Protestants 'believed' in a meaningful historical development and Rome (the ultimate Catholic city) delivered ultimate proof thereof. In this way, Rome as 'museum' was essentially associated with historical dynamism. But the relativism that could have accompanied that association, was eschewed. Despite the historicisation of the German mind-set, Rome remained the home of an aesthetic ideal non-material higher supra-historical sphere.

It is very difficult of course to 'explain' a cultural phenomenon so multidimensional and ambiguous. In the final section of this study, the nature and dynamics of the German historical consciousness as it emerges from the nineteenth century German *Rom-Bild* are therefore contextualized rather than explained, by debating socio-historical and cultural phenomena that in conjunction evidently shaped German constructions of Rome. To this end this study closes with remarks on dreams and fears of the *bürgerliche Kultur*, the influence of *Historismus* upon its historical thinking, the character of early (train)tourism, nationalism and political developments in nineteenth century Germany, the quest for compensation for modernization in particularly the second half of it, the persistent importance of philosophical idealism in German thought, and ultimately (Protestant) reactions to secularisation. It will be argued that the last 'explanation' probably accounts for most. All things considered, it can be argued that Rome functioned primarily as a spiritualised *hortus conclusus* within a dynamic historical worldview; as the eye of a storm while everything around them was astir; as home of the supra-historical instead of the eternal; as the secular-religious centre that *could* hold. In Goethes words: *Die Göttin ist's nicht mehr, die du verlorst, Doch göttlich ist's*.

Henk de Jong

Samenvatting

***Kennst du das Land?* Italië-reizigers, Rome-ervaringen en Duits historisch besef in de negentiende eeuw**

In zijn baanbrekende werk over historisch bewustzijn bouwde David Lowenthal voort op L.P. Hartleys beroemde metafoor *The Past is a Foreign Country*. Volgens Lowenthal is het verleden geregeld vormgegeven door er kenmerken aan toe te schrijven van geromantiseerde verre vreemde landen. Hij suggereerde dat vervlogen tijden vaak worden gezien als de *blissful far-off realm where men do things differently*. De nostalgie die daarmee gepaard ging compenseerde naar zijn mening voor allerlei vormen van moderne vervreemding, ontevredenheid en hunkering.

Fascinerend genoeg maakt de studie van reisliteratuur duidelijk dat het omdraaien van de intrigerende metafoor ook erg kan lonen. Het buitenland is omgekeerd geregeld ervaren als 'verleden'. Het bezoek eraan werd als een soort tijdreis beleefd. Dit blijkt duidelijk uit de autobiografische verslagen van negentiende-eeuwse Duitse Italië-reizigers, die in deze dissertatie zijn bestudeerd.

Italië werd tussen 1800 en 1900 in het Duitstalige cultuurgebied inderdaad door velen opgevat als een hemelse ideale verre wereld, die elders verdwenen was. De confrontatie met dit premoderne en zonovergoten land vol klassieke ruïnes resulteerde vervolgens in allerlei verheffende, bevrijdende en levens-veranderende ervaringen. Fascinerend genoeg waren daarbij niet alleen nostalgie, escapisme en positieve stereotyperingen standaardreacties op het vreemde land dat als 'verleden' kon worden beschouwd. Binnen de Duitse cultuur van de negentiende eeuw gold Italië ook als het toonbeeld van een vergane en historisch 'dode' wereld die moest worden bestreden en uiteindelijk overwonnen. Het vreemde land 'als verleden' riep dus ook alarmerende en beangstigende gevoelens op, naast idealiserende reflexen. Rome in het bijzonder was wensdroom en probleem tegelijk.

Hoewel de *Mediterranean Passion* zeker gemeengoed was bij alle elites in Europa, kan daarom worden verdedigd dat met name negentiende-eeuwse Duitse *Bildungsbürgerliche* reizigers in de ban raakten van Italië en Rome vanwege juist de bijzondere mengeling van verlangens en angsten. De Duitse *Italien-Sehnsucht* was om deze reden ook veel meer dan een simpel neoklassiek cultureel referentiepunt. Het werd een spanningsvolle obsessie, een cultus welhaast, met ambivalente karakteristieken. Bijna iedereen uit de Duitse culturele elite tussen 1780 en 1900 reisde naar Rome en schreef vanuit dit perspectief over het existentiële (individuele) én nationale (collectieve) belang van de *confrontatie* met historische overblijfselen aldaar.

De Duitse reisliteratuur uit deze periode biedt dan ook een zeer omvangrijk en fascinerend corpus aan ambigue teksten over Italië. Goethe, Herder, Heinse, Seume, Müller, Von Platen, Heine, Ranke, Burckhardt, Mommsen, Hehn, Baedeker, Gregorovius, Dahn, Fontane en Nietzsche, om de bekendste te noemen, schreven allemaal op boeiende wijze over hun spanningsvolle verblijf *jenseits* van de Alpen. Dit sloeg neer in veelgelezen poëzie, brieven, dagboeken, reisverslagen, reisgidsen, fictie en professionele (kunst) historische studies. Daarin werden de inzichten, oordelen en reflecties over met name de complexe betekenis van het verleden en de geschiedenis verwoord, die in de *città eterna* lagen verborgen. Zij hebben de kracht om tot op de dag van vandaag te boeien.

Dit proefschrift beschrijft, analyseert en contextualiseert met name het fascinerende Rome-*discours* van de Duitstalige *bürgerliche Kultur* tussen ongeveer 1780 en 1900. Het onderwerp van deze studie is de *ewige Stadt*, als een constructie en projectiescherm voor *bürgerliche* idealen, stereotypen, angsten en verlangens. Het gaat in op de rijkdom aan ideeën en opvattingen over Rome, de clichés die ermee gepaard gingen, de inconsistenties, de dynamiek, de context en de functies ervan. De studie richt zich in het bijzonder op de relevantie van 'Rome' voor de studie van het Duitse historische bewustzijn en de historische cultuur van deze periode. Het bestudeert 'Rome' als een gelaagde *Symbolknoten* die veel kan onthullen over het karakter en de ontwikkeling van het Duitse historische bewustzijn in de negentiende eeuw in brede zin, op individueel, collectief en abstract niveau.

Er zijn goede redenen om 'Rome' juist vanuit dit perspectief te bestuderen. Het negentiende-eeuwse Duitsland wordt vaak - en terecht - geassocieerd met de opkomst van modern historisch denken en de professionele historische wetenschap. Het is daarom begrijpelijk dat begrippen zoals *Historismus* in dit verband nog steeds veel worden gebruikt bij de karakterisering en interpretaties van de Duitse negentiende eeuw, voortbouwend op o.a. de geschiedschrijving van onder andere Friedrich Meinecke. Toch kan een belangwekkende verschuiving in focus niet worden genegeerd. In de laatste twee decennia is het accent in de historiografie duidelijk verschoven van *Historismus* in smalle zin, als een puur academisch concept dat relevant is voor de bestudering van vooral de professionele en geïnstitutionaliseerde wetenschappelijk geschiedschrijving, naar historisch denken, -bewustzijn en -besef in meer bredere zin. Daarom gebruikt men nu ook liever concepten zoals *Geschichtskultur* (zoals in het werk van bijvoorbeeld Rüsen, Hardtwig, Seixas en Grever) in plaats van *Historismus* (zoals bij Iggers en Ankersmit). Het onderzoek naar de wijze waarop individuen of groepen zich rekenschap geven van het verleden richt zich tegenwoordig daarom vooral ook op de productie, constructie, distributie en receptie van de historische betekenis, de interactie tussen professionele historici en cultureel invloedrijke niet-historici, en de praktijk van de omgang met historisch erfgoed. Het gebeurt onder andere door de studie naar *Das kulturelle Gedächtnis* (bij bijvoorbeeld Assmann) of de omgang met *Erinnerungsorte* (door o.a. François / Schulze). Hierop bouwt deze studie voort. Rome was immers misschien wel het belangrijkste Duitse *Erinnerungsort* in de negentiende eeuw.

In hoofdstuk een worden hiertoe, door middel van een inleidend overzichtspanorama, eerst op chronologische wijze de belangrijkste Duitse Italië-publicisten geïntroduceerd en hun wijze van reizen. Hun belangrijkste meningen, oordelen en metaforen met betrekking tot Italië, Rome en zijn verleden, en ook de ontwikkeling daarvan, zijn er het hoofdonderwerp. Dit mondt uit in zeer uiteenlopende persoonlijke visies over bijvoorbeeld vrijheid, klassieke schoonheid of verval. Uiteindelijk staat hierbinnen wel de (nationaal)-liberale protestantse man *Bildungsbürger* centraal, met zijn 'typische' Rome-reis. In zijn rol als schrijver, wetenschapper of toerist, was 'hij' namelijk ontegenzeggelijk met zijn Rome-beeld en ideeën over de geschiedenis de cultureel dominante reiziger en auteur. Naarmate de eeuw vorderde nam dit nog toe, toen 'Rome' steeds meer musealiseerde en de canon strikter codificeerde. In 'zijn' Rome-*discours* springen twee 'strategieën' in het oog, die oorspronkelijk wortelden in de *Klassik* en *Romantik*, tot zij na 1820 versmolten tot een invloedrijk cultureel amalgaam. De confrontatie met de (neoklassieke) kunsthistorische canon in Rome kon (en moest) in de eerste plaats leiden tot persoonlijke wedergeboorte. Maar tegelijkertijd was nationale regeneratie onder invloed van de *rite de passage* in Italië ook gewenst. De typische Duitse reiziger zocht de individuele *Wiedergeburt* door zich onder te dompelen in on-Duitse schoonheid. Tevens echter probeerde hij op eenzelfde moment de nationale identiteit historisch te verankeren, door onder andere het Italiaanse *Sein* scherp af te zetten tegen het Duitse *Werden*.

Dit vooronderstelde vaak ook een onderliggende ideale wereld van tegengestelde maar verweven *geistige Mächte*, die zich in de loop van de geschiedenis in interactie verwezenlijkten. Geschiedenis werd, zeker ná ongeveer 1850-60, meer en meer opgevat als het verhaal van de confrontaties van deze strijdende of zich verzoenende *sittliche Ideale*, door-de-tijd heen. Rome werd vooral daarom worden bewonderd, als de plek dus waar zij zich hadden ontplooid, waar hun betekenisvolle wisselwerking had plaatsgevonden, en waar dit was neergeslagen in tijdfases, kunst, personen, monumenten en momenten van wereldhistorisch belang. Voor de Duitse reiziger op *Bildungsreise* werd Rome bijna een openluchtmuseum, dat de wereldgeschiedenis toonde, veel meer dan een *ewige Stadt*. Het mondde ook niet zozeer uit in nostalgisch escapisme, maar vooral in het onderschrijven van de Duitse *bürgerliche* concepties van de geschiedenis door in Rome de (kunst) historische canon voortdurend te herbevestigen.

Het eindresultaat was nogal paradoxaal. Het Duits-zijn werd gestimuleerd en gefundeerd door een reis naar Rome, terwijl dat welbeschouwd toch een bij uitstek niet-Germaanse, niet-Gotische en niet-protestantse stad was. Historische ontwikkeling en vooruitgang werden opmerkelijk genoeg verankerd in een premoderne verstilde lege stad, vol ruïnes, *vanitas*-symbolen en barokke kerken. De zelfopgelegde verplichting om feitelijke historische kennis over de (kunst)historische

canon te verzamelen, leidde tot onbehagen over het al te grote historische gewicht op de schouders van de bezoekers van Rome. Het belemmerde immers het verlangen naar vrijheid dat de Duitse *Wanderer* in zijn beleving eveneens sterk kenmerkte. Spanningsvrij was de Rome-fascinatie kortom zeker niet.

De drie thematische hoofdstukken ná het eerste chronologische hoofdstuk richten zich op de verschillende vormen van 'kleuring' van Rome die ook duidelijk te onderscheiden zijn geweest in de negentiende eeuw en die de achterliggende 'spanningen' kunnen helpen verhelderen en verklaren. Hoofdstuk twee bespreekt het belang van de politieke en ideologische achtergrond van de reizigers en de consequenties daarvan voor het Duitse historische bewustzijn. Hoofdstuk drie gaat dieper in op de seksuele en geslachtsgebonden kleur van Rome in Duitse reisverslagen. Hoofdstuk vier behandelt de religieuze kleur(ing) van 'Rome'.

In het tweede hoofdstuk wordt eerst in detail uitgewerkt hoe apolitieke, politiek-radicalen, liberale, conservatieve en nationaal-liberale opvattingen hun invloed deden gelden op de houding en ideeën met betrekking tot Rome. Men kan het ook omdraaien: de historische schatkamer Rome was zó rijk dat het voldoende historische munitie bood om tal van diverse ideologische en politieke standpunten te onderbouwen en te legitimeren. Inconsistenties springen daarbij opnieuw in het oog. De meeste (nationaal-) liberale Duitsers waren onmiskenbaar partijgangers van de historische vooruitgang en de modernisering, maar na 1860-70 haatten de meesten van de effecten hiervan, juist op Rome. De voorvechters van de historische ontwikkeling in Duitsland, die van Rome feitelijk een projectiescherm maakten voor verhalen over de historische vooruitgang, hadden in Rome blijkbaar behoefte aan een plek die buiten-de-tijd lag. Rome moest vooral een door maanlicht beschenen overgroeid premodern tijdloos refugium blijven, om daar na te kunnen denken over de historische groei richting moderne tijd, terwijl de groei en moderniteit Rome blijkbaar als contemporaine stad niet mocht raken en ontheiligen.

Uit hoofdstuk drie blijkt dat mannen en vrouwen ook heel anders over Rome en zijn verleden schreven. Vergeleken met de meeste mannen waren vrouwelijke reizigers opmerkelijk origineel en vaak opvallend progressief in politiek opzicht. Ze lijken ook meer bezig te zijn geweest met persoonlijke relaties met wat hen aansprak uit het verleden, en vervolgens tevens de sombere gevoelens over het schijnbaar onvermijdelijke tragische verval daarvan. Zij schreven hierover in essays met poëtische kwaliteiten. Daarbij vallen mijmeringen op over bloemen in het Colosseum, of gras op het Forum, of vrijgevochten renaissance-vrouwen. De typisch mannelijke opvattingen en stijl, die dominant waren in het corpus aan Rome-teksten, concentreerden zich meer op het onderscheiden en benoemen van historische feiten over een (impliciet) historisch proces in 'realistisch' proza, waarbij het private en ook verval in Rome juist vaak werd genegeerd. Dit masculiene historische proces verhaalde over het disciplineren van het niet-ideale, niet-vergeestelijkte, slechts tijd-en-plaats-gebundene en het ongeremd gepassioneerde. Rome was als een soort slagveld waar opeenvolgende succesvolle pogingen waren ondernomen om het materiële, sensuele en onbeheerste te onderdrukken, en daarmee ook 'het vrouwelijke'. In die zin werd door manlijke Rome-reizigers het verleden (vaak als zinledig, wanordelijk en richtingloos opgevat) bestreden door middel van de geschiedenis (dat juist werd gezien als zinvol, ordelijk-beheerst en doelgericht). Niettemin associeerden mannen keer op keer Italië en Rome met (seksuele) vrijheid. Hoofdstuk drie eindigt daarmee met wederom een opmerkelijke dubbelstrategie. Overduidelijk werd 'Venus' voor veel manlijke Rome-reizigers het symbool voor een achterhaald-dode wereld, die soms gevaarlijk-zinnelijk tot leven kon komen. Zij werd uiteindelijk overwonnen door Clio, in een historisch proces dat neerkwam op beheersing en sublimering van het sensuele. Maar overduidelijk bleef Venus de (manlijke) Duitse reiziger tegelijkertijd aantrekken en erg fascineren.

Hoofdstuk vier bespreekt eerst de katholieke reisverslagen en reisgidsen, en vervolgens de prominente protestantse. In tegenstelling tot protestanten, gebruikten katholieken vaak de bekende metafoor van *Rome. Eeuwige Stad*. Rome was voor hen een prachtige weergave in wezen van de kleurrijke schepping als geheel, die in zekere zin tijdloos was. Het belichaamde ook een duaal concept van de geschiedenis, dat zich concentreerde op 'eeuwige' contrasten, zoals hemel en aarde, heiden en christen, oudheid en middeleeuwen, en opkomst en verval. Katholieken waren in Rome

kenmerkend genoeg dan ook vooral gefascineerd door christelijke artefacten die stonden óp de antieke en zo getuigden van de overwinning van de ware kerk. Maar dan wel mét ruïnes ernaast, die weer refereerden aan het *memento mori*. Daarom boeiden hen bijvoorbeeld de historische fonteinen van Rome waarschijnlijk zo, die associaties oproepen aan zowel glanzende hemelse schoonheid, historische diepgang, leven-gevend water als een bijna cyclische beweging van de tijd. Dit alles in schrill contrast met de protestanten, die juist de voorkeur gaven aan historische metaforen die verwezen naar een verhaal over het overwinnen van *stasis*, stagnatie, het terugkerende, het cyclische, het eeuwige, en daarmee expliciet ook van het katholicisme. Hun concept van Rome was zelfs uitgesproken antikatholiek en mede hierdoor veel meer gericht op beweging-door-de-tijd. Tegelijkertijd vonden veel protestantse reizigers op hetzelfde moment in Rome ook de toegang tot een hogere absolute orde, bijvoorbeeld in het werk van Rafaël. Een onmiskenbaar protestantse seculier-religieuze esthetisering van Rome valt ook waar te nemen, met een sombere en cultuurkritische lading. Het kan allemaal opnieuw worden gekwalificeerd als uiterst spanningsvol. Protestanten 'geloofden' ontegenzeggelijk vaak in een zinvolle historische ontwikkeling. Nota bene de ultieme katholieke stad Rome leverde er het ultieme bewijs van, doordat het als 'museum' kon worden vereenzelvigd met historische dynamiek. Maar het relativisme dat dit had kunnen oproepen werd vermeden en geschiedoptimisme, cultuurpessimisme, *Zeitigung* én *Ewigung* moesten allemaal worden verdisconteerd. Ondanks de sterke historisering van de Duitse denkwijze bleef Rome zo voor veel protestanten vooral toch een geheimzinnige oord waar een ideaal immateriële hogere esthetische orde was te vinden, waartoe uiteraard alleen de verinnerlijkte Duitse protestant echt toegang had.

Het is bijna ondoenlijk om een cultureel fenomeen dat zo veelkleurig en ambigu was als de Duitse Rome-beleving simpelweg te 'verklaren'. In het laatste deel van deze studie worden daarom de complexe aard en dynamiek van het Duitse historische bewustzijn, zoals dat naar voren komt uit het negentiende-eeuwse Duitse Rome-beeld, gecontextualiseerd eerder dan verklaard, in een poging het beter te begrijpen. Hiertoe wordt het gerelateerd aan een aantal historische verschijnselen die tezamen en in wisselwerking de Duitse constructies van Rome sterk hebben beïnvloed. Hierbij moet worden gedacht aan dromen en angsten van de *bürgerliche Kultur*, de invloed van het *Historismus* op het toenmalige historische denken, het specifieke karakter van het vroege (trein) toerisme, fenomenen zoals nationalisme en de politieke ontwikkelingen in het negentiende-eeuwse Duitsland, de zoektocht erbinnen naar compensatie voor de modernisering van de samenleving, het hardnekkige belang van het filosofisch idealisme voor het Duitse historiserende denken, en de (protestantse) reacties op het seculariseringsproces.

Hierbij is de conclusie uiteindelijk dat dit laatste aspect waarschijnlijk de meeste verklarende kracht bezit. Wanneer er alles afwegende één aspect moet worden uitgelicht dat de Duitse Rome-fascinatie in de negentiende eeuw heeft gekarakteriseerd, dan is het de seculier-religieuze *Verklärung* van Rome. In dit proefschrift wordt uiteindelijk het standpunt verdedigd dat Rome voor Duitse reizigers in de negentiende eeuw eerst en vooral heeft gefunctioneerd als een verstild centrum dat houvast bood, door toegang te bieden tot een sfeer van hogere idealen binnen een verder sterk gedynamiseerde wereld- en geschiedbeeld. In Rome huisde het supra-historische, in plaats van het eeuwige, ín het historische. Rome was als het oog van de orkaan, terwijl alles buiten de stad op drift leek te zijn geraakt. Rome was een vergeestelijkte geësthetiseerde en seculier-religieuze paradijsstuin, een *hortus conclusus*. Om Goethe te citeren: *Die Göttin ist's nicht mehr, die du verlorst, Doch göttlich ist's*.

Henk de Jong